Патер Гаудентій родився на проповідника і в законі Лойоли вважався одним із найспосібніших і найгарячіших пропагаторів. З ентузіазмом молодця і з головою, набитою єзуїтськими схоластичними премудростями, лучив він практичний досвід десятилітньої дитини. Мрії про сміле апостольство і мучеництво за віру наповняли його голову і просвічували в його снах. Чудове небо Італії не манило його; чудеса і пам’ятки Рима в його очах не стоїли й одного погляду. Далеко приманливішим блиском світились перед його уявою картини понурого, хмарного неба, диких лісів і пустинь з живучими в них ще дикішими дикарями-поганами, а то й кроваві сцени муки, тортур і смерті за віру. Ті мрії були вихідною точкою всіх його думок, не позволяли навіть наклюнутись якійнебудь критиці, але, концентруючи всі його духові спосібності до ділання в однім напрямі, виробили з нього дикого фанатика, майже нездатного спіймати хід думок, відмінних від його власних. Тільки з трудом він укривав свою яру нетерпимість до всіх відмінних переконань під маскою єзуїтської смирності і укладності, до котрої його наломлено ще змалку.

Родився він під сільською стріхою, четвертим сином убогого мазура-халупника в Тарнівськім окрузі. Із дитинства, проведеного в нужденній, напіврозваленій "халупі", посполу з курми, коровою і телятем та ще з трьома старшими братами, голими, крикливими й завсігди охочими побити його хоч кілька разів у день,— з того непринадного дитинства він виніс тільки два, майже рівночасні, але страшенно не подібні до себе, враження. Одне враження було світле, котре майже осліпило його непривичні дитинячі очі і на ціле життя дало сильний товчок його думкам і мріям: се був короткий, кількахвилевий побут єпископа Войтаровича в хаті його родичів. Було се зимою 1846 р., на тиждень перед страшною різнею. Єпископ, їдучи кудись, заблудив у снігових заметах і ледве добився до їх хати, що стояла досить оддалік на краю села. Хоч і як нужденна була та ліп’янка, то все-таки промерзлому і майже недужому владиці пожаданий був який-такий відпочинок. Він увійшов до хати, а коні його з саньми остались надворі, бо не було шопи, де би можна було їх примістити. Патер Гаудентій, що тоді ще звався

попросту "Симек", разом з іншими дітьми заліз за піч, де всі четверо збилися в одну недвижну, перелякану і зачудувану купку. Він тямить, що бачив, як батько його впав на коліна перед владикою і цілував його снігом обліплені чоботи; як мати розпалила скіпки на припічку, з котрих дим, мов навмисне, попер просто їм, дітям, у очі, і на тім огні поставила череп’яну ринку, набила до неї кілька (остатніх в хаті) яєць і почала з них смажити єпископові яєчницю, і як він, малий, почувши незвичайний а принадний запах тої страви, на животі підповз до матері і шепнув до неї (але так, що чути було на всю хату): "Mamo, a ja rynkę wyliże!"*,— за що мати рівно ж досадно шепнула до нього: "A nie pójdzies ty, ciarachu! bo ci pon biskup skore wyliże!"* Конечно, коли єпископ скінчив яєчницю, ринка дісталась-таки йому до вилизання, а він сам і досі не знає, що було головним змістом того світлого і сильного враження його дитинства: чи вид пишного убору і поважної постави єпископа, чи вилизана після його підвечірка від яєчниці ринка?

Друге враження було страшне, котре мало рівно ж сильний вплив на цілий стрій його думок. Були се кроваві сцени різні, а властиво тільки її наслідків. Через віконце батьківської хати бачив він тягнені до Тарнова драбинні вози з помордованими та покаліченими панами. Кроваві та полупані голови звисали крізь щаблі та волоклися по снігу, лишаючи за собою сліди з крові і напівплинного мізку. Руки і ноги, облиті кров’ю, мов зі шкури обдерті, стирчали з возів на всі боки. Все інше — то була немов одна збита маса кровавого тіла, а глухі стогнання і зойки, що виривалися з тої маси, прошибали душу й подобали на зойки мучених у пеклі душ. Патер Гаудентій і досі тямить, як брати його, вибігши украдком босі на дорогу, найшли там і принесли до хати одне людське око, що випало з якоїсь нещасної голови. Вони, діти, з жахом дивились на те велике, кроваве око, а вкінці вложили його до черепочка і сховали в якусь шпару в печі, де воно помалу висохло на малий шушеренок. Довго ще пізніше воно являлось йому в снах, величезне, оживлене, на курячих лапках, кліпало якось страшенно, силувалося щось заговорити, але не могло. Від тої ранньої пори застрягли в його душу ті кроваві сцени, і пізніше, під впливом понурої аскези і темних догматів та кровавих мученицьких історій, переродились в те гаряче бажання

мученицької смерті, котрим він був перенятий, удаючися по одержанні благословенства свого генерала в далеку дорогу на північ з великою і почесною місією — навертати невірних єретиків.

II

Свій вихід з-під батьківської стріхи патер Гаудентій досі вважає чудом. По різанині 1846-го року настав страшенний голод. Літом не зародило, так що вже з початком зими більша часть селян не мала що їсти. Страшно далася в тямку Шимкові та зима; досі ще гудуть йому в ухах крики і стогнання його братчиків, що просили у родичів хліба, прокляття і сльози матері, ввижається понуре, чорне, мов земля, лице батька. Потисли морози, брати його почали пухнути з голоду, тіло їх зробилось синє. Батько бігав десь-кудись, рідко коли заходив до нещасної хати і час від часу приносив то кусник хліба, змішаного наполовину з м’якиною, котрим усі ділилися, мов манною, то кілька пригорщів зерна, котре то в ступі товкли, то на жорнах надвоє, натроє роздирали і запарене окропом їли. Тямить патер, як раз батько його приніс відкись повну пазуху сирої кукурудзи і припадково якось розсипав її по землі: і жінка, і діти кинулись збирати з землі круглі золотисті зернята, але, притиснені голодом, не могли дожидатись, поки ступа розтовче, а окріп розпарить їх, і, збираючи зернята, поквапно, мов злодії, одно перед одним пхали їх у роти і хрупали, мов не знати який присмак, поки батько, побачивши се, з лютості не почастував їх ременем.

Але от зближались різдвяні свята. Батько ставав чимраз понуріший, почав рідше виходити з хати, а не раз цілими днями сидів під вікном, опершись ліктями о стару, полупану скриню, що заступала в хаті місце стола. Вони живились тільки тим, що мати день від дня вижебрала у багатших сусідок: часом пару картопель, часом мищину бобу або дворічної напівперегнилої квасолі, від котрої у недужих дітей страшно боліли животи. На святий вечір потис мороз, не стало нічого їсти,— старший хлопчик зовсім занедужав, уже й їсти не просив, тільки стиха стогнав і хрипів. Страшним, тупим поглядом зиркав батько час від часу

в той темний кут на печі, відки доносились ті рвучі за серце дітські стогнання.

— Jak myslis, dwugo jesce Jontek pociągnie?* — спитав він у жінки, що якраз вернула з остатньої безхосенної ходьби по сусідах і, ціла, дрижачи від холоду, скулилась на припічку, встромивши в попіл свої босі одубілі ноги.

— Gdzie ci tam dwugo,— відповіла вона,—swysys, juz charcy*.

— No, to niech się dzieje wola boża!* — сказав батько і поліз на полицю, шукаючи чогось. Мовчки, цікаво слідили за кождим його рухом витріщені і розширені з голоду очі дітей і жінки. Ось він найшов на полиці довгий ніж-колодач, найшов під прилавком камінь і мовчки почав острити ніж, встромивши його острий кінець у варцаб вікна і час від часу плюючи на камінь.

— Cwowiece, a ty co chces robić?* — скрикнула з невимовним жахом мати.

— Milc, babo!*— гримнув отець таким страшним голосом, що вона і діти затремтіли і дух в собі заперли. Йонтек на печі тихо-тихо стогнав.

— No, dawaj go tutaj!*— грізно повернувся батько до матері, наостривши ножа. Не кажучи й слова, мати, мов колода, скотилася з припічка і кинулась йому в ноги.

— Bój się boga, co chces robić?*— тільки всього могла простогнати вона.

— Gwupia jesteś,— відказав їй батько. —Psecies wun i tak zyć nie będzie!*

І, не розговорюючи більше, батько поліз на піч. Верескнули в напівсвідомій смертельній тривозі молодші хлопці і кинулись в найдальший кут. Тільки Йонтек лежав на місці і спокійно, мов пташина, напівпогаслими очима глядів на батька.

— Chodź tu, Jontek!* — сказав батько і взяв його обома руками попід пахи. Хлопчина тихо застогнав, але не пручався. Батько зніс його насеред хати і положив на стільці.

— Weź miskę i potsymaj pod gardzielą, krwi skoda!* — крикнув він до жінки, що мовчки, хлипаючи і тремтячи сповнила його розказ.

— Kiej nas bóg i ludzie opuścili, to musimy sobie sami radzić*,— сказав понуро батько, мов для успокоєння свого сумління, і, припіднявши Йонтка за шию, так що тіло і голова звисли надолину, одним замахом ножа перерізав йому горло. Покапала кров у підставлену миску,— кілька разів легко стрепенувшись, сконав хлопчина. Його тілом опровадили свята*.

Страшні, понурі дні пішли тепер в заклятій хатчині. Огидна страва відразу немов затроїла останки всякого спокою, всякої надії в серцях батька і матері. Діти пажерливо обглодували кісточки свого нещасного брата, не знаючи, що, може, за кілька день і на них прийде черга. І справді, черга прийшла: м’ясо минулося, і, по довгій суперечці та плачах матері, батько зарізав другого синка, зовсім ще здорового. По тім страшнім учинку він знов сидів на лаві під вікном, темний, мов ніч, а мати поралась коло печі, варячи в горшку м’ясо і голосячи над ним, як над покійником. Що діялось дальше, сього вже патер Гаудентій не тямить: мов крізь сон лишень мерещиться йому, що й він занедужав і в гарячці чи на ділі бачив повну хату людей, між котрими два були з блискучими шоломами на головах, з когутовим блискучим пір’ям на шоломах і з стрільбами та блискучими вістрями на плечах. Вони дуже чогось кричали, так що батько й мати дуже тряслися; інші люди лазили по всіх закутках і збирали кісточки, потому пов’язали шнурами батька й матір, поклали на сани і повезли кудись; заплаканих дітей також

забрали, пообвивали кожухами і повезли... Патер Гаудентій пригадує собі широку снігову площу, і ледом покриту ріку, і високі кам’яні будинки, і якихсь вусатих панів, котрі його про щось питалися і котрих він дуже боявся,— але що се все значило — він не знав. Швидко й ті пестрі маячення щезли, ніч усе покрила,— він попав у тяжку недугу.

На тім скінчилася перша доба його дитинства — життя під батьківською стріхою. Ані батька, ані матері, ані жадного з недорізаних братів він ніколи вже більше в житті не бачив і не чув навіть, що з ними сталося. Вони так і потонули в темних хвилях того темного часу.

III

Отямився він школярем, на удержанні тарнівської капітули. Жив він у "біскупській" кухні, спав разом з кухтами і послугачами, приймав від них частенько штурханці та насмішки, разом з ними вечорами чистив чоботи канонікам, а вдень ходив до школи. Вчився зразу тупо: голова, забита змалечку тяжкою нуждою, не швидко могла приспособитись до приймання шкільної науки, не швидко могла розвинути вроджені свої таланти. Але все-таки він учився. Єпископ Войтарович, котрий бідного, напівнеживого хлопчину взяв з суду на свої руки, показався для нього другим, ліпшим батьком. Він пильно доглядав його науки і щонеділі кликав його до себе, розпитував про його життя на селі, заохочував і напоминав до науки, та так ласкаво і щиро, що малому Шимкові не раз сльози мимохіть з очей пускалися. Але швидко не стало його добродія і опікуна. Єпископ Войтарович, об’їхавши зараз по страшній різні свою діецезію, побачивши та розізнавши доочно всю глибину морального і матеріального упадку своєї пастви, списав усе в обширнім пропам’ятнім письмі і вручив його найвищим властяму Відні. Письмо се довго не могло діждатися відповіді; аж ось з початком 1852 р. замість відповіді прийшов цісарський декрет, потверджений папою, котрим усунено Войтаровича з його єпископської кафедри. Важко задумався Войтарович над тим, що в Австрії значить горожанський обов’язок, але задума була пізня. Задумався він і над долею свойого годованця і постановив собі не покинути його, але довести до пуття. Від’їжджаючи з Тарнова, він

забрав і його з собою і помістив його в Кракові у патерів-єзуїтів, заплативши досить значну суму за його виховання. Тут і розстався Шимек зі своїм добродієм назавсігди.

Нове життя розвернулося тепер перед ним, з подобою монастирської строгості, але далеке від неї на ділі, з подобою серйозної наукової праці, але знов-таки далеке від неї. Чимдалі він показувався здібнішим учеником. Пам’ять у нього була напрочуд, натура м’яка і податлива, наклінна до чутливості, до ентузіазму, але зате мало здібна до критики. Єзуїти вчасно почали його вважати своїм, а коли по скінченні філософії він і справді виявив охоту вступити до закону, вони послали його до Рима, де мав одержати остаточну фахову освіту в конгрегації de propaganda fide*.

Від того часу минуло дванадцять літ. Колишній Шимек зовсім переродився, скинув "старого Адама" і, перебувши многі і утяжливі проби в єзуїтськім законі, перейшовши по тім довгу і не менше утяжливу науку в конгрегації пропаганди, був принятий до закону імені Ісуса під іменем Гаудентія. Ще кілька літ минуло, проведених в практиці сповідника, аж ось вкінці настав той час і та нагода, коли вищі церковні власті глянули на патера Гаудентія і побачили в нім знаряд, добрий для віддання значної і важної послуги католицькій церкві.

IV

Між Римом а Петербургом кілька літ уже велися переговори в справі інавгурованого після 1864 р. "обрусенія" і оправославлення т[ак] з[ваного] Західного краю, в справі ославленого навертання на православ’я підляських уніатів. Звісна річ, против "обрусенія", против нехтування і нівечення народності, чи то українсько-руської, чи польської, Рим не мав нічого сказати. Він боронив тільки інтересів католицизму, тобто своїх власних інтересів, і для тих інтересів готов би був наказати полякам зректися своєї народності і поробитися "коренно-русскими", щоб тільки лишалися католиками, коли б не був знав, що се до решти підрізало б його повагу у поляків. Росія переговори тягла, а

тим часом енергічно і сквапно провадила діло винародовлення і оправославлення всіма можливими адміністраційними способами. Факти грубого насильства і брутальної неуваги до звичаїв і переконань народних проривалися в печать, доходили до Рима в тисячних приватних листах і секретних донесеннях польського духовенства. Вкінці появилася в Римі, під проводом Яна Франковського, депутація підляських селян-уніатів з просьбою до папи, щоб заступився за них і не давав їм пропадати в безодні "шизми". Франковський, речник депутації, розповідав нечувані речі, коли канцлер папської консисторії, на поручення самого св. отця, почав розпитувати його про відносини релігійні на Підляссі:

"Родичі мої мали на Підляссі невеличкий маєток. Батько був добродієм своїх підданих, котрі любили його, як свого вітця. І ми, молоді паничі (у мене був ще й молодший брат), змалку сходячися і товаришуючи з мужиками, вважали себе немов їх рідними, побратимами; вони допускали нас до всіх своїх щоденних інтересів і замислів; словом, ми були і бажали бути якнайменше паничами.

Надійшов 1863-тій рік. Я поспішив в ряди повстанців; мій брат, слабий і каліка, хоч не міг зробити сього сам, але вербував між нашими селянами охотників і навербував їх чималий відділ, котрий довго держався в поліських лісах. По упадку повстання мене зловлено і вислано на Сибір на 8 літ до арештантських рот, брат мусив емігрувати до Галичини, наш маєток сконфісковано.

Повернувши з Сибіру і розстаравши собі в Варшаві яке-таке удержання, я поїхав у рідне село, щоб побачити, що там сталося за ті літа, коли мене не було. Які зміни застав я там! Про руїну нашого маєтку й говорити не буду. Уніатського священика давно прогнано з села, а на його місце поставлено православного попа, уродженого якогось туляка, котрого селяни і не розуміли, і всіми силами ненавиділи за здирство.

— Як же ви живете? — питаю їх по-їхньому, по-українськи.

— Złe żyjemo, paniczu*,— відповідають вони мені ламаною польщиною. І почали розповідати, що, відколи прогнано їх священика, вони не мають спокою, сумління мучить їх ходити до православної церкви, але становий велить гнати їх жандармами. Якийсь час вони носили новонароджених дітей до хресту аж до місточка, віддаленого десять миль, до латинського ксьондза, до нього ж їздили сповідатися і причащатися, але тепер, коли того ксьондза також вигнано, зовсім уже не мають до кого удатися, діти живуть нехрещені, молоді невінчані, —"bo to, co pop robi, to przeciek nie może być ważne!"*

З сльозами розповідали мені люди про свою нужду, намагаючись при тім і зо мною, і поміж собою говорити по-польськи.

— Але що ж се значить,— спитав я їх вкінці,— що ви й мову свою, як бачу, змінили?

— A dyć my teraz polskiej religii, to j mówić po-polsku musimo*,— відказав один.— Nie chcemo ani ruskiej religii, ani ruskiej mowy*,— відказав гнівно другий.

Що було мені чинити серед таких обставин? Очевидна річ, що відводити тих людей від їх опору — була б річ і безхосенна, і незгідна з моїми переконаннями. Лишалось тілько одно: подумати, як би можна хоч почасті задовольнити їх потребу, піддержати їх в їх тяжкій боротьбі. Я швидко надумався і велів людям з усякими требами удаватися до мене, до Варшави. Зразу видивились на мене великими очима, але коли я сказав їм, що мені там легше буде виєднати їм католицького ксьондза для доповнення всіх церковних церемоній, радо пристали. Правда, дорога була далека, але вони частенько їздили туди на торги, а зрештою в такій потребі радо були б пустилися і в два рази дальшу дорогу.

Повернувши до Варшави, кинувсь я насамперед до латинських духовних, але, на мою тяжку скруту, найшов усюди нехіть і пряму

відмову. Кождий знав, що така діяльність незаконна і пахне щонайменше відсадженням від місця, а то й висилкою в Сибір. Ледво-не-ледво удалось мені найти одного латинського священика, що був кілька літ на Сибірі і, позбавлений місця, жив з праці рук своїх. Він принявся нести духовну поміч голодним духовного хліба підлясякам. Оба на спілку ми винаймили собі склепик, в котрім продавались усякі потрібні для селян знадоби, як батоги, підкови, ремінє, шапки і т. і. Ззаду за тим склепиком устроїли ми маленьку кімнатку, в котрій давано шлюби, хрещено дітей, уділювано причастя і хоронилися книги, метрики і т[аке] і[нше]. Для більшої обезпеки і навіть з конечности ми поставили себе під власть не варшавського, а краківського єпископа і від нього виєднали собі дозвіл на адміністрованнє св. тайн та пастирське благословенство.

Велось се кілька літ. Тисячі народу з далеких сторін тяглись до нас, вступали до нашого склепика і повертали з нього втішні, просвітлені, піднесені духом. Але вкінці підслідила нас поліція, наш склепик обшукано, найдено секретну комірку, забрано книги і костельні прилади і обох нас узято до в’язниці. Довго морено нас в варшавській цитаделі, хоч ми нічого й не відпиралися, знаючи про нагромаджені супротив нас докази. Вся наша оборона зводилась на те, що, адмініструючи св. тайни і сповняючи церковні треби після латинського обряду, не забороненого в російській державі законами, і то людям, котрі самі того хотіли, без нашої намови, ми не чинили нічого протизаконного і гідного кари. Ніщо й говорити, що таке наше толкованнє дуже лютило царських чиновників і що вони, бачачи правду по нашій стороні, силкувались бодай проволокти слідство до безконечності, притягаючи до нього ті сотки і тисячі селян, котрих імена найшлися в наших книгах, і допікаючи їм усякими способами адміністраційного тероризму і бюрократичної тяганини. Товариш мій, слабовитий і сибірською каторгою до останку винищений чоловік, швидко занедужав і був переведений до тюремного шпиталю, в котрім по кількох тижнях і помер. Нічого не знаючи про його смерть, написав я обширне пропам’ятне письмо про підляські відносини і нашу серед них діяльність і під адресою самого царя передав його в руки властям. По кількох днях кличе мене губернатор і починає намовляти мене — не слати сього письма до царя, страшачи мене

поганими наслідками його тону і змісту. Але я, чуючи свою совість чистою, не дав налякатися і сказав губернаторові, що приймаю всі наслідки і не зміню ані слова з того, що вважаю правдою. Так письмо і пішло. Яке враження зробило воно на царя, не знаю,— досить того, що по двох місяцях прийшов з Петербурга наказ: слідство в справі підляських уніатів перервати і обох ув’язнених по причині тої справи випустити на волю. Що найцікавіше, так се те, що в тім наказі не було стереотипової в подібних випадках дописки "остро заказавши їм на будуще сим ділом не займатися". Значиться, мовчки нам дозволено й надальше робити те, за що ми видержали таке довге слідство.

Та тілько ж, на лихо, виходячи з цитаделі, я дізнався, що мій товариш помер. Я лишився сам у давнім склепику,— навіть забрані книги і прилади віддано мені назад, і скоро тілько рознісся слух про моє увільнення, зараз почали наново стягатися до мене не зламані в своїм упорі підляські селяни. Щоб хоч сяк-так вдовольнити їх бажання, я почав сам уділяти їм ad interim* св. тайни, під умовою, щоб опісля при нагоді розстарали о поновне і важне доступлення тих тайн від священика. І справді, багато їх з Варшави їздило аждо Кракова в тій цілі з небезпекою життя, перекрадаючися через границю. Але се не могло тривати довго. Великі трудності і кошти подібного виконування обрядів релігійних для многих, особливо бідніших, ставали непоборимою запорою. І от, коли я весною сього року знов заїхав на Підлясся, зібралось довкола мене в лісі за селом потаємно коло 500 селян, депутатів від громад, на нараду, що робити дальше. Тут-то я й піддав їм гадку — вислати депутацію до Рима і просити у св. отця католицького священика спеціально в тій цілі, щоб адміністрував св. тайни для підляських переслідуваних уніатів і дбав про те, щоб піддержати в них дух твердості і постійності в католицькій вірі.

Думку ту приняли зібрані з великою радістю, тут-таки вибрали депутацію і в кількох днях зібрали між собою досить значну суму грошей на кошти подорожі для депутації. Всі вони потаємно перебралися через границю, а я, виїхавши за пашпортом, застав їх, уже зібраних, у Кракові, а потім, звидівши гроби польських королів на

Вавелю і принявши благословенство від тамошнього єпископа, ми рушили до Рима"*.

Та сумна повість, розповідана попросту, без прикрас і пафосу, зробила в Римі велике враження. На засіданні папської консисторії прийшло до бурливих сцен між сторонниками дотеперішньої політики лояльності супротив російського правительства і сторонниками підземної, таємної роботи. Особливо гарячими речниками потаємної роботи були генерал єзуїтського закону, патер Бекс, і начальник закону змартвихвстанців, патер Семененко. Вони-то переперли на консисторії ухвалу — вислати до Варшави секретного легата, котрий би доочно, на місці, переконався про відносини і бажання підляських уніатів, а коли покажеться того потреба, в спілці з Франковським адміністрував би св. тайни і заспокоював би інші духовні потреби підлясяків доти, поки дипломатичні переговори римської курії з Петербургом в тім ділі не доведуть до пожаданого кінця.

V

Патер Гаудентій, одержавши таку місію, вирушив з Рима до Варшави. По дорозі він не бачив нічого, не чув нічого, не займався нічим, а тільки роздумував про важність своєї місії. Інтереси католицизму в цілій одній провінції спочивають на його плечах. Та й ще в якій провінції. Де народ скорше давав стріляти до себе, аніж мав би відректися від певних, зовсім для нього не зрозумілих догм і від усвяченого століттями звичаю. Отут правдивий виноградник Христів, велике поле для апостольського діла! Нести тим людям світло правдивої і єдиноспасаючої католицької віри, утверджувати їх в святій постійності серед усяких переслідувань, подавати тим "труждающимся і пліненним" поклонникам римського престолу всяку потіху, яка лежить у вірі і костельних обрядах,— отсе його висока і спасенна місія! Серце живіше билось в його груді, груди високо підіймалися в праведній гордості, що, власне, його, а не іншого спіткало таке трудне, а заразом таке почесне завдання!

— І я сповню його, покажусь гідним того довір’я, яке в мою ревність положили мої настоятелі,— повторяв він з запалом. Показатись гідним довір’я,— вище понад те не сягали його замисли, так само як уява його навіть не трібувала показати йому ті трудності, які можуть ожидати його при сповнюванні його місії. Він готов був на мучеництво — от і все. Повний тої готовості, повний віри в святість і важність свого діла, а вкінці повний молодечого запалу, він їхав у далеку, незнану країну, твердо переконаний, що ті моральні сили, вкупі з благословенством св. вітця, вистарчать до сповнення вложеного на нього обов’язку.

В Кракові він задержався кілька день, щоб зібрати деякі потрібні інформації і порозумітися з єпископом. Тут він прочитав у газетах досить неприємну звістку, що справа підляської депутації до Рима стала відома російській поліції і що всіх членів тої депутації у раз із Франковським зараз по їх повороті позабирано під арешт і посаджено до варшавської цитаделі. Була се вість в данім разі дуже погана, бо з Франковським упала для патера Гаудентія перша і найголовніша підпора в його будущій діяльності. Тільки Франковський мав живі і ненастанні зв’язки з підлясяками і мав у них таке довір’я, яке нелегко міг здобути чоловік чужий, хоч і заосмотрений благословенством св. вітця.

Задля сеї несподіваної, хоч, зрештою, зовсім природної, притичини приходилось патерові змінювати й увесь план його побожної вандрівки. Нізачим було тепер їхати до Варшави, де і так тепер діяльності ніякої не можна буде розпочати, — тож патер надумав їхати просто на Підлясся, в ті села, котрі в Римі мали своїх депутатів. Тут, думав він, найлегше буде йому і пізнати терен своєї будущої діяльності, і нав’язати зносини з народом, а відтак з готовим він поїде до Варшави, де знов при помочі тих рекомендацій, які має з Рима, легко знайде собі пристановище і зможе, нікому не впадаючи в очі, розпочати свою діяльність.

Через Львів і Радзивилів він удався до Росії. Дивно зробилось йому, коли в світській одежі, не знайомий нікому, несвідомий мови ані звичаїв місцевих, висівши з вагону залізної дороги, опинився серед чужого краю. Куди повернутись? Що діяти, щоби спочатку не зрадитись і не

попастись в яку-небудь біду? Правда, на мучеництво за святе діло він був здавна приготований і навіть бажав його, але зовсім не був приготований на дрібні, буденні клопоти, на низьке лавірування перед дрібними поліційними властями, перед жандармами та становими. Від таких людей, крім простої та прикрої тяганини, ніякого мученицького вінця не діждешся.

Невеличке знання німецької мови виручило його сим разом. Він зумів порозумітися з жидами, і се було його щастя. Жид-балагула за добру плату обіцявся довезти його, куди йому треба. Патер сказав назву одного села, яке припадково впало йому на гадку.

— Ов, далеко дуже, та й ще вода тамтого тижня греблю перервала, зовсім не можна туди доїхати.

— Ну, то, може, туди? — і патер сказав назву другого села.

— І туди не можна, туди й дороги нема, хіба що взимі по леду.

— Ну, то, може, тут?— і патер, потіючи та мінячись на лиці, сказав назву третього села.

— А, туди можна, се ж тут і недалеко, більш двадцяти верстов не буде.

— Двадцять верстов? — повторив патер, перший раз в житті чуючи сю дивовижну назву. — А багато вам треба буде дати за дорогу?

— Небагато, десять карбованців, — сказав жид, підіймаючи трохи засмальцьованого капелюха на обголеній голові. Патер, не знаючи, що се таке верства, і привичний до того, що по інших краях кождий звичайно лиш тілько жадає за всяку послугу, кілько йому справді належиться, подумав, що, може, дійсно за таку дорогу десять карбованців небагато, і пристав. Хитрий жид, бачачи, з ким має діло,

попросив у нього всіх грошей наперед, на що патер також пристав, думаючи, що такий тут в краю звичай.

— Пан, видно, не тутешній, — почав балакати жид, коли по кількагодинній чеканці виїхали з поганого жидівського місточка і звільна по глибокім і грузькім болоті волоклись понурою, рівною та мокрою країною.

— Нетутешній,— відповів патер.

— А здалека пан?

— Здалека.

— А звідки, коли вільно спитати? — допитувався жид з влазливістю, властивою його племені.

— Не вільно питати,— відбуркнув патер, котрого ціла та жидівська компанія і бридила, і боліла, немовби його обсіли воші.

— Як панська воля,— сказав покірливо жид і обернувся до своїх коней, так що патер не міг бачити фальшивого і злорадного усміху на його широкім, обгорілім, з рудою бородою лиці. Але мовчанка тривала тільки хвилю; швидко жид знов обернувся до патера.

— А до кого пан мають діло в тім селі?

— А тебе що се обходить? — офукнувся патер, чуючи, що се питання якось неприємно вразило його.

— Та я нічого, я тілько хочу знати, де маю заїхати?

— Заїжджай до дідича! — сказав патер.

— До дідича? Коли ж бо, прошу пана, в тім селі дідича нема.

— Дідича нема? Як то?

— А так, се село сконфісковане, під урядовою опікою, а бувший дідич вмер у Сибірі.

— Гм, то вези мене до сільського старости. Я маю тілько де про що розпитати.

— То, може, пан зараз і назад вернуть?

— Ні, за кілька день,— сказав патер далеко вже лагідніше, чуючи якось мимоволі, що дуже немудро запрезентував себе перед жидом і що сяк чи так находиться в його руках. Але жид, розвідавши, що йому було треба, більше вже не турбував патера, а, обернувшися до своїх коней, почав звільна підганяти їх, мурликаючи собі під ніс якусь пісеньку. Вечором заїхали до цілі.

VI

Не зовсім щасливо вибрався патер, велячи везти себе до старости. Староста хоч був, як і його співгромадяни, противником православ’я, але все-таки належав до тих заможніших та практичніших господарів, котрі вважали ліпшим бодай про око придержуватися православ’я, ходили до православної церкви, сповідалися і причащалися перед православним попом і ані дітей не носили хрестити, ані вінчатись не ходили до латинських ксьондзів. Те тільки й з’єднало йому довір’я у начальства, за те був він і постановлений старостою. При тім же недовірливий до крайності, змалечку привичний таїти в собі всяку свою думку, всяке бажання, староста, крім того, був строгий в тім, що називав своєю урядовою службою; не думаючи і не розбираючи, сповнював накази начальства так, як привик, і вимагав, щоби в його домі всі, не думаючи і не розбираючи, слухали його власних наказів.

Коротко кажучи, староста був матеріал твердий до оброблення, мов те жилаве та суковате дерево, і дуже лихо надавався до єзуїтського апостольства.

Хата старости нічим не відрізнювалася від інших сільських хат тої сторони: та сама чорна солом’яна стріха без комина, ті самі низькі необліплені стіни з маленькими підсліпуватими віконцями, та сама обширна обора з великою купою гною насередині і з вигоном, повним бездонного болота. З вікон лився кровавий блиск від розпаленого в печі огню і миготів в широкій калюжі, що була перед вікнами. Не без труду дібрався патер на сухий, плитами виложений рундук перед порогом старостової хати, відтворив сінешні двері і, мацаючи руками в пітьмі, налапав клямку хатніх дверей. Та й клямка ж то була неабияка: гладкий дерев’яний кілок з прикріпленим до нього дерев’яним зазубцем; хотячи відтворити двері, треба було сильно пхнути тим кілком від себе, в тій самій хвилі покрутити його з правої до лівої руки і тоді аж тягти до себе скрипучі двері. Не знаючи сього, патер довгу хвилю термосив дверми, стоячи в темних сінях, повних диму, і не міг відчинити дверей, поки хтось із хати, чуючи, що якась жива душа добивається до дверей, не відчинив їх і не впустив патера до хати. Та й тут не обійшлось для нього без притичини. Двері були низенькі, а очі його від диму повні сліз. Побачивши вкінці світло і не розбираючи більше нічого, він пустився йти і щосили гримнувся чолом о дерев’яний одвірок.

— O, do stu diabłów!*— скрикнув патер, хапаючися руками за чоло і входячи з тим побожним привітанням до хати, де всіх очі в німій ожиданці і навіть тривозі звернулися на незнайомого пана, що в таку пізню пору і з таким незвичайним привітом входив у хату. А патер добру хвилю стояв коло порога, осмотрюючи рукою набіглу на чолі гулю, то знов обтираючи сльози з очей. Вкінці, побачивши, що всіх очі не перестають пильно дивитися на нього, він зняв капелюх і, ступаючи крок наперед, сказав:

— Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus!*

— Na wieki wieków, amen!*— відказав староста, котрий сидів на лаві конець стола, підперши ліктем голову, і ані не рушився з місця при вході незнайомого пана. Не чекаючи запросин, патер сів на лаві насупротив печі і почав розглядатися по хаті.

— Чи тут я у старости сього села? — спитав вкінці, звертаючись до господаря.

— Тут,— відповів староста, не рушаючись з місця і не перестаючи пильно придивлятися незвичайному гостеві.

Діставши сю відповідь, гість замовк і почав знов розглядатися по хаті, очевидно, не знаючи, що дальше сказати.

— А чого пану від мене потрібно? — запитав староста.

— Мені від вас, добрий чоловіче, нічого не потрібно,— заговорив медовими словами патер,— я прийшов тілько для вашої потреби.

— Для моєї потреби? — здивувався староста. — Я вас не знаю, то що ж я можу від вас потребувати?

— Ну, так,— відказав патер,— але я не про вашу власну потребу говорю, а про загальну, про потребу цілої вашої громади, многих тутешніх громад.

Староста витріщив на нього очі і мовчав добру хвилю, а вкінці, не находячи нічого ліпшого сказати, запитав патера грізним урядовим тоном:

— Як ви називаєтесь?

— Шимон Цюра,— сказав патер, впору пригадавши собі своє колишнє ім’я і прізвище, на котре виставлений був його пашпорт.

— А маєте пашпорт? — питала дальше сердита власть.

Не відповідаючи нічого, патер видобув з кишені невеличку книжечку і подав її старості. Той оглянув її уважно, подержав одну картку против світла, похитав головою і, не випускаючи пашпорта з рук, допитував дальше;

— А відки ви?

— Там прецінь написано,— відмовив патер.

— То все одно, що написано, я вас питаю,— відповів староста. Бідний чоловік не вмів читати.

— З Козєй Волі.

— А який ваш уряд?

— Мій уряд? Я не маю жадного уряду.

— Ну, то яким ремеслом займаєтесь?

— Жадним ремеслом не займаюсь.

— Ну, то що ж ви таке? — питав староста, котрому зачинала чимраз більше не подобатись фізіономія його гостя.

— Адже ж в моїм пашпорті стоїть написано, що я торговельний комісант.

— Торговельний комісар? Се що за такий комісар? Я про такого комісаря ніколи не чував.

— Не комісар, але комісант,— відповів з ангельською терпеливістю патер. — Я розношу по світі товари.

— А, так, товари розносите! А які товари?

— Дорогі товари. Цінні товари. Найкращі над усе в світі, — захвалював дивний комісант, і захвалював так гаряче, що аж збудив недовірливість у старости.

— Гм, і чого ж ви з такими дорогими товарами по селах їздите? У нас народ бідний, ні за що навіть хліба купити, не то ваших дорогих товарів.

— О, не бійтеся про те! — скрикнув патер.— Мої товари, хоч найдорожчі над усе в світі, але рівно доступні для бідного, як і для багатого. А для бідного, угнетеного, обідраного і гоненого ще доступніші, ніж для багатого і спаношілого.

Староста стояв, витріщивши очі. Йому починало в голові мішатися від тої бесіди, котра йому видалась цілковитою загадкою.

— Гм,— заговорив він по хвилі,— бог його знає, що се за товар такий. Ану, покажіть, коли ласка ваша! Але ж бо я й коробки у вас ніякої не бачу.

— Мій товар в коробках не носиться. А показати вам його я можу тільки в чотири очі.

Підозріння старости щохвилі змагалося. Що за притичина така? Чи се припадково не злодій який, котрих багато по селах волочиться? І, недовго думаючи, він підійшов до одного свого хлопця і шепнув йому до

уха, щоб побіг закликати присяжного і ще декого з села, а потім сказав до патера:

— В чотири очі? Гм, то хіба аж завтра? Бо нині ніч, надворі не побачу, а з хати всіх вигонювати не буду.

— Ні, побачите й надворі,— сказав патер. — Ходіть лишень! Ліпше нині, ніж завтра.

"Агій, се щось зовсім неспроста,— подумав собі староста. — Чи він мене зарізати хоче надворі, чи, може, там засідка яка?"

Виглянув крізь вікно,— темно, тихо, спокійно, пси під вікнами лежать, — ні, мабуть, безпечно. Глянув на патера: невеличкий, сухий, слабосильний, а сам він против нього велетень і силач.

— Ну, про мене, то ходім!

Вийшли на поріг, але патер потягнув старосту дальше, попід вікна, вузеньким сухим місцем аж за угло хати і, невипускаючи його руки з своєї, почав шептати швидко, озираючись і розслухуючи:

— Я не смів у вашій хаті при всіх говорити, щоб вам часом не наробити клопоту, але тут вам признаюся. Я католицький ксьондз, присланий до вас просто з Рима. Я бачився з вашими, що їздили до святого отця, бачився з Франковським, і він мені казав удатися до вас.

— Дурний його піп хрестив, коли так! — буркнув понуро староста.

— А то чому? А то чому? — сквапно запитав патер.

— А тому, що біда буде і вам, і мені.

— Яка біда? Преціньже про мій приїзд ніхто, крім вас, досі не знав, а ви чень же не такий, щоб...

— Щоб доніс на вас? Ну, про се не бійтеся! Я вже знаю, чим то пахне. Тоді б нас обох запакували.

— Ну, так чого ж боятися?

— Чого боятися? Ну, добре, що ви приїхали скрито,— а що дальше буде? У мене ви навіть ночувати нині не можете, бо у нас почали жандармські патролі ходити по селах, ну, і звісно — зараз до старости... А скоро в селі появитесь, то зараз чи жид, чи хто-небудь другий донесе.

— Але ж я з пашпортом.

— Те-те-те, будуть вони дивитися на ваш пашпорт. Тут у нас надзір дуже острий. Подиблють чужого чоловіка, що по селах волочиться, і арештують, слідять, хто такий, відки, за чим? На се можете числити напевно.

Патерові трохи недобре зробилося, коли почув таку рацію.

— Ну, так що ж мені, по-вашому, робити? — спитав він.

Староста подумав добру хвилю, а відтак, очевидно постановивши щось, сказав твердо і сухо:

— Ходім до хати! А про все те нікому нічого, розумієте?

Патер не прирікав і не супротивлявся. Він був дуже якось сам не свій.

VII

Старостиха подала вечерю: борщ і гарячі бараболі. Запросили й патера, але не йшла йому в горло та вечеря. Якийсь понурий, важкий дух обхопив його в тій тісній хаті, повній пари та просиченій запахом квасної капусти, кожухів і людського поту. Він пильно вдивлювався в лиця людей, що сиділи поруч нього коло стола: грубі, неотесані риси, — черстві, спрацьовані руки, осмалені сонцем і вітрами, немов облиплі землею, з котрої живуть. В очах їх, правда, тліє огник звірячого чуття, але зовсім — так бачилось патерові — не світиться ясне полум’я яких-небудь вищих думок, релігійного пориву, мучеництва за віру. На низьких, тупих чолах видно хіба лінивство думки і упір, властивий дикарям — чи не се були джерела їх мучеництва? Щось мов кліщами здавлювало серце у патера. І він має в ту темну, м’ясисту масу тхнути духу! Має в тих грубих кльоцах розпалити чистий, святий огонь, котрим палає сам? І того всього має він доконати під ненастанним доглядом ворожої власті, під всестороннім тиском тисячних, могучих рук? Яке величезне, людські сили понад, завдання! У патера руки опустилися.

Скрипнули сінешні двері. Здригнув патер, аж підкинувся на стільці. Чи не жандарм? Але се був не жандарм, а присяжний, котрого староста велів закликати, не знаючи ще, хто такий його гість. А коли дізнався, то й похвалив себе за те, що велів покликати присяжного. Присяжний був завзятий уніат. Його брат їздив у депутації до Рима і зараз по повороті був арештований, а присяжний по його голові приняв на себе рід верховодства в невеличкій уніатській громаді. Правда, і присяжний таївся супроти властей зі своїм уніатством, але проте був він чоловік смілий і доволі рішучий, готовий в разі потреби потерпіти за свою віру. От тому-то чоловікові задумав староста здати до рук свого гостя, з котрим сам не знав, що почати.

Присяжний увійшов у хату і привітався. Його просили сідати. Він сів, закурив люльку і мовчав, з властивою нашим селянам рівнодушністю чекаючи, поки староста перший не заговорить до нього. На гостя глянув раз і, бачилось, зовсім не був цікавий ще раз дивитися на нього.

Повечеряли. Староста почав розпитувати присяжного про всякі байдужні речі, а патер за той час роздивляв новоприбулого. Був се високий молодий ще чоловік з одвертим лицем, коротко обстриженими русими вусами і довгим русим волоссям. Спокійна рівновага і сила виднілась в його рухах і поставі. Ясні очі гляділи розумно, трохи навіть хитро; говорив звільна, повагом, немов надумуючись перед кождим словом.

Вкінці староста відпровадив присяжного в кут і почав з ним щось шептати. На лиці присяжного виразилось зразу зачудування, далі мигнуло щось ніби проблиск радості, а вкінці залягла звичайна задумчива рівнодушність. Вислухавши старостового оповідання, він хвилю стояв мов надумуючись, що діяти; потім узяв шапку і, звертаючись з ушануванням до патера, сказав:

— Ходіть за мною!

Патер попрощався з старостою, поздоровив всіх у хаті і в темну пітьму пішов за присяжним. Довго йшли мовчки, з трудом пробираючись по глибокім болоті. Тільки сірі калюжі світились перед ними час від часу та крислаті верби понуро шуміли край улиці. Пси уїдали по подвір’ях, не важучись, однако ж, вибігати аж на вулицю. Зрештою нічого не було видно.

— Так ви аж з Рима? — заговорив вкінці присяжний приглушеним, трохи навіть тремтячим із зворушення голосом.

— Так,— сказав патер. — Святий отець прочув про ваше горе, хотів би потішити вас.

— Ох, тяжке наше горе! — простогнав присяжний. — От і тепер побрали наших, узяли й мойого брата. Вже два місяці — ані слуху, ані духу. Де він, що з ним — бог знає. Казав становий, що вже й не

побачимо його ніколи. Жінка лишилась, діти дрібні — ридають, плачуть... Та й чи одні вони! По всіх селах те саме.

— Бог — надія наша... Для його слави й потерпіти треба. Він для нас більше терпів,— промовив патер.

— Так, так, ми се знаємо! Ми й не нарікаємо, хоч і як тяжко приходиться. О, поздоров боже вас, що ви не злякались труду і небезпеки і прибули до нас! І кажете, що прибули потішити нас?

— Так, словом божим,— сказав патер, котрому якось ненаручно зробилося при тих словах. З бесіди сього мужика тремтіло тяжке, наболіле горе, а у нього на серці так було тяжко, так якось мутно і мляво, що він не чув у собі доволі сили навіть словом божим потішити тих зболілих. Йому так і ввижалося, що всяке слово буде для них не правдивою потіхою, а тілько хвилевим забуттям, по котрім вони прокинуться на нове горе.

Тим часом присяжний приступив до нього зовсім близько, нахилив навіть голову і, немов боячися, щоб ті шумливі верби не підслухали його слів, прошептав:

— Ну, а добрі вісті привозите? — А коли патер, мабуть з зачудування, якийсь час нічого не відповідав, він додав сам до себе: — Ну, се вже певно, що воно щось не без того; адже ж дармо б ви не їхали з Рима аж сюди.

— Про які се добрі вісті ви питаєте? — спитав здивований патер.

Присяжний ще таємніше прошептав:

— Хіба ж ви не знаєте? Ті, що нам обіцяв той пан, що збирав депутацію.

— Що ж він обіцяв вам?

— Ні, ви прецінь мусите се знати! Він казав, що як наші являться перед святим отцем, то святий отець накаже цареві, щоб нам дав спокій вірити, як нам серце каже.

— Се вам казав той пан?

— Ну, та вже ж! Хіба ж інакше ми були б тратились на ту депутацію?

— Ні, бідні люди! Ані той пан не міг вам того казати, ані святий отець не може того зробити. Не може наказати. Святий отець тепер такий самий невольник, як ви, так само терпить переслідування. Святий отець молиться за вас, буде просити за вами, але наказати нікому нічого не може.

Патер, може, й сам не знав, яке важке, потрясаюче вражіння зробили його слова на присяжного. Висока стать його подалась, угнулась, мов зламана. Бачилось, що се зламалась головна підпора його віри. Адже ж віра в непобориму силу і безмежну власть святого отця творила властиве ядро їх релігії! Бідний патер і не підозрівав того, що, замість обудити в тім чоловіці милосердя до пригнетеного та страждущого святого отця, він вивалив самий фундаментовий камінь з-під будинку його віри.

Присяжний довго мовчав. Патерові страшно вже навкучила хідьба серед пітьми по нерівній болотяній дорозі, де ноги стрягли трохи що не по коліна. Його стегна пекли, мов приском посипані, від непривичної натуги, а дорозі все не було кінця. Правду кажучи, патер не знав, чи вони йдуть селом, чи лісом, бо ніде не видно було найменшого світельця, що блимало з вікон. Вкінці присяжний зупинився.

— Слухайте, отче,— сказав він. — Я не веду вас до своєї хати, бо у мене забагато людей, невигода, діти дрібні. Ось хата мойого брата,—

вона тепер стоїть пусто,— тут будете безпечні, а їди і всього, що треба, я вам достарчу. А завтра вечором зійдуться всі наші, то послухаємо, що нам скажете, і треби поробите. Від року вже у нас ні хрестин, ні шлюбів не було таких, як бог приказав. Тілько деякі до Кракова їздили. Одно тілько прошу вас: не говоріть людям того, що говорили мені, — знаєте про святого отця.

— Не говорити? А то чому?

— Бо всіх зневірите. За що ж нам, бідним людям, і держатися, коли остатня надія на святого отця покине нас? Може бути, що воно й правда те, що ви говорили, але я тому не вірю, бо не хочу вірити. А другим нікому того й не згадуйте, бо все попсуєте. Говоріть, що знаєте, але підтримуйте нас, не знеохочуйте!

Патер сам себе не тямив з остовпіння. Ось воно як! Ось на яких основах стоїть тут унія! Ось за яку правду ті люди гинуть, руйнуються і йдуть в тюрми та на вигнання! В голові йому мутилося; йому здавалось, що попав у якусь глибоку дебру з обривистими берегами і надармо шукає з неї виходу.

VIII

Тяжка, безконечно довга була та ніч для патера Гаудентія! Сам-самісінький, запертий в опущеній хаті, в котрій пахло вогкістю, віяло ще не зовсім засохлими сльозами, він не міг ані на хвилю заснути. Вражіння прожитого дня хоч не дражнили його нервів яркими картинами, але проймали цілу його істоту якимсь холодом, от як проймає нас дрібнесенький осінній студений дощ. Невеселі думи ворушилися в його голові і прогонювали сон з його повік; але, може, ще дужче прогонювали його інші недогоди: затхле повітря пустки, тверда, тільки з соломи, верети і солом’яної подушки зложена постіль і блощиці, котрі, виголоднівшись, з усіх кутів у пітьмі так і налазили, так і впивалися в його тіло. Немов посолений пискір, вився патер на твердих дошках;

зразу старався вмовити в себе, що все те — заслуга перед богом, що все те — терпіння, нерозлучні з усяким великим ділом, з апостольством. Він навіть на хвилю уявив себе древнім аскетом, що прикладає хробаки до розгноєної рани з словами: "їжте, що вам бог призначив". Але його нерви, непривичні до такого мучеництва, не давали вспокоїтись такою філософією; він кілька разів зривався, ходив по хаті, щокрок зачіпаючи в пітьмі то ногами, то головою за якусь несподівану заваду. Радо був би засвітив світло, але світла ніякого в тій проклятій норі не було. Думав якийсь час пробути всю ніч на ногах і аж рано покластися, але втома перемагала його, а надто ще й холод проймав страшною дрожжю його тіло. Цокочучи зубами, скулений, умучений, мусив патер рад-не-рад знов лягати на свою постіль з тим почуттям, що лягає на тортури. Перші укушення блощиць витискали зовсім не побожні прокляття з його горла; він почав шарити руками по своїм тілі, роздавлюючи множество тих насікомців, котрих відразливий запах ще дужче дражнив його нерви. Але вкінці таки втома взяла своє: помимо всеї муки і невигоди, він заснув коротким, неспокійним сном.

Та й снилась йому та сама погань, котра весь нинішній день переслідувала його. Хитрі, вкрадливі очі його візника-жида так і яріли перед ним, усміхнуті, немов говорили: го, го, знаємо тебе, знаємо! Він ніби хреститься, а з очей робляться дві бараболі, що так і застрягають йому в горлі, давлять і печуть його в нутрі. Він знов хреститься і просить у бога рятунку, а з бараболь робиться величезна блощиця, червона, луската, з довжезним жалом, з гачкуватими ногами, і лізе просто до нього, намагаючись вбити йому жало в груди, щоб виссати кров з його серця. Якась неописана тривога огортає його, і він кидається з усіх сил утікати перед страшною потворою. Перед ним безконечно довга і безконечно грузька дорога гине далеко в млі; болото цілими грудами чіпляється його ніг,— але тривога острим жалом жене його без віддиху. За собою чує він якесь несамовите сапання, щось немов крики погрози і насмішливий регіт, і біжить, біжить, дух у собі запираючи, спотикаючись, насилу витягаючи ноги з болота. Але вже сили опускають його, в грудях не стало віддиху, страшна судорога убезвладнює натомлені ноги,— оглянувсь, а тут же за ним страшенна потвора з

наставленим жалом,— ще крок, і з несамовитим криком розпуки він паде на землю, о пень головою... і в тій хвилі прокидається, справді, на землі. Кидаючись у сні, він скотився зі своєї дощаної постелі і впав на землю, вдарившись при тім головою о прилавок.

Було вже над раном: в хаті почало трохи розвиднюватись, а властиво, як кажуть, "іно що вікна трохи побіліли". Патерові стало ще холодніше, ніж було вночі; він мусив устати і ходити по хаті, щоб троха розігріти зациплі сустави. Невесела та досвітня година в бідній сільській нетопленій хаті, — але подвійно невесела була вона для патера Гаудентія. Не тільки що ціле тіло боліло його, що всі кості були мов переламані, а в голові шуміло і тріщало від невиспання, але і в душу, помимо гарячої молитви, не хотів злинути той небесний, світлий супокій, котрий патер уважав конечним до всякого апостольства.

— Боже мій,— стогнав він із глибини свого душевного розстрою,— що я їм скажу? Як я промовлю до тих серць, затвердлих у горі і в темноті? Чи здужаю я дібратися до живої струни в їх душах і порушити її так, як се найліпше для твоєї хвали? Боже мій, пошли мені силу, пошли мені огняний язик, навчи мене трафити до їх серця!

Але огняний язик не являвся; натомлена думка патерова не могла зібратися і зосередитися; увага його розбіглася на околичні предмети, що з наставанням дня звільна виринали з нічних потемків і чимраз різче набивалися патеровим змислам у всій своїй непринадній подобі. Глиняна піч без комина займала чверть хати; чорні від диму стіни понуро, як могила, гляділи на нього; дощана постіль і безногий, топором тесаний стіл, — отсе, крім грубої верстви пилу і сміття, був ввесь спряток в тій нужденній хаті. І серед такого окруження мав патер розігріти свого духу, найти огняне слово, щоб ним проняти людські серця?

Настав ранок, сірий, млистий, понурий. Патер ходив і ходив по тісній хатчині взад і вперед, дожидаючи людей; звільна, з трудом він укладав собі велику бесіду, котру мав виголосити до зібраного народу. Аж

зачалапкали кроки в болоті, і ввійшов той самий присяжний, що його вчора припровадив сюди.

— На добрий день вам, єгомость,— сказав він і почав з-за пазухи своєї полотнянки виймати вузлики з їдою і фляжку з вином. — От я приніс вам дещо, покріпіться, бо нині жде вас добра робота, а вночі ви, певно, не спали добре.

— Яка робота? — спитав патер.

— Від двох літ шлюби позатверджувати, дітей похрестити і повисповідувати всіх нас, що не віримо в шизматицького бога. Що ж, чи ви лишитесь у нас, чи ні, того не знаємо, а коли вже вас бог приніс сюди, то нехай хоч тілько користі маємо з вас.

Дивно якось вразили патера ті слова. Він сам не знав, чи тішитися витривалістю тих людей, що так уперто не хотіли "вірити в шизматицького бога", чи смутитися їх низьким способом думання, що зараз хочуть використати по-своєму його присутність. Але не було коли роздумавати довго. Присяжний нукав, щоб патер їв швидко, бо зараз люди почнуть іти; для всякої обезпеки він заладив так, щоб приходили за чергою, малими купками, щоб не звертати уваги посторонніх.

— То вся католицька громада не збереться? — запитав патер.

— А нехай бог боронить! — сказав присяжний.— Тут через кілька хат сидить жид-арендар. Я й так боюсь, щоб лиха не було! Ех, єгомость, тяжко нам жити! На всі боки пильнують, стережуть, як диких звірів. І за що? За те, що батьківської віри держимось, що бога відректись не хочемо і царя за бога не признаємо!

Патер видивився великими очима на мужика. В простих мужицьких словах було щось таке, шо глибоко зворушувало його. Мужича логіка,

груба, далека від правди (патер знав, що аргументи присяжного далекі від правди), все-таки вдаряла його, бо в ній виднілась власне та елементарна сила, що піддержувала той народ; в ній тремтіли голосні ноти перебутих терпінь і оскорблень і того святого обурення на всяку тиранію, котре й тоді не перестає бути святим, коли логічна підстава його не зовсім правдива.

Заледво патер сяк чи так покріпився (а страви, принесені нині присяжним, були не звичайні мужицькі, а трохи добірніші і смачно зготовлені,— знать, на громадську складку), коли почали й люди приходити. Звільна чалапкаючи по болоті, тайком озираючись на всі боки, а з лицями так рівнодушними і дерев’яними, мов ні про що в житті й не думали ніколи, приходили то матері з грудними дітьми до хресту, то молоді господарі з молодицями до шлюбу, то старі діди і жінки до сповіді і причастя. Мовчки входили вони до хати, хрестилися входячи, приклякали перед патером, що сидів при столі з стулою і в комжі, цілували його руки і сподоблялись св. тайн. З важким чуттям глядів патер на ті одуті, безвиразні, негарні лиця, не раз попідбивані, поморщені, з видними знаками сліз, голоду, недуги; важким чуттям проймав його дотик тих рук, рапавих, мов пильники, твердих і чорних, не раз сухих, мов скіпи, і тих уст, посинілих або зів’ялих без радісного усміху, без щирого, дружнього слова приязні, любові та науки.

"Боже мій! — зойкало патерове серце. — Отут поле до праці! І за яку ж то кару ти не дав пастирів добрих сьому стаду?."

IX

Весь день патер справляв треби, терпеливо, уважно і невтомимо. А надвечір громадка мужиків зібралася в сінях хати; прийшов і староста, і почалась доволі оживлена розмова. Коли патер висповідав і запричастив остатнього, мужики ввійшли до хати.

— Велике спасибіг вам, єгомость, за вашу ласку, за святі тайни! — сказав присяжний. — А тепер збирайтеся, поїдемо.

— Куди? — спитав патер.

— В друге село, тут вам довше не можна бути.

— А то чому?

— А тому,— сказав, кланяючись, староста,— що можуть жандарми над’їхати вночі, а жид-арендар весь день сидів у вікні і зазирав, хто йде сюди. Хто знає, чи там уже не знають про вас. А якби, не дай боже, вас тут зловили, то і мені, і цілому селу така біда буде, що й не приведи господи.

— Ну, добре, коли їхати, то їхати, — сказав патер. — А ви на другім селі вже оповістили кого, що я приїду?

— Авжеж. Ще рано парубка на коні посилали. Сказано: добре. Все там буде для вас готове. Зробите там, що треба, вони відвезуть вас дальше, об’їдете за чергою всі села, а тоді вже як воля ваша, чи за границю, чи до Варшави, чи куди схочете.

Лице патерове роз’яснилось. Така перспектива, яку тут показав йому простий мужицький розум, була також непогана. Він порозумів, що не настілько внутрішній зміст, кілько зверхні форми католицизму дорогі для тих простих людей і що, піддержуючи ті форми, він наразі сповнить головну часть своєї місії. А дальша, глибша робота піде за тим, звільна, як до обставин і часу. В таких думках він зібрався, закутався якмога і, попрощавшися з людьми, пішов з присяжним грузькою стежкою поза село півперек піль, то понад річку, якимись крутими і безконечними манівцями до того місця за селом, де на нього чекав невеличкий, парою добрих коней запряжений візок. Коло воза стояв підсадкуватий,

середніх літ мужик, в старім кожусі і з кожушаною шапкою, засуненою аж на очі.

— Чи ви, Боровий? — спитав його присяжний, не можучи в сумерку розпізнати його лиця.

— Я,— відповів Боровий, а по хвилі додав: — Чи се єгомость?

— Так.

— Niech będzie pochwalony!*— озвавсь Боровий до патера і з низьким поклоном підійшов до нього і поцілував його в руку.

— А що, дорога безпечна? — питав далі присяжний. Боровий став і почав чухатися в потилицю.

— Гм, та ніби безпечна, а там хто його знає! Коли б тілько оті прокляті жиди не нашкодили!

— Жиди? Ну, певно, що вони не від того, коли тілько що-небудь дізнаються.

— То-то ж то й біда, що, мабуть, усе знають.

— Усе знають! А то яким способом?

— А лихий їх знає. Боюсь, чи не той проклятий Гершко, балагула...— І, не докінчивши, він звернувся до патера: — Чи ви, єгомость, не їхали з таким рудим зизуватим жидком?

— А з ним,— відказав патер, немало вражений тим питанням.

— А чи не випитував він вас: хто ви, куди і за чим їдете?

— Випитував.

— І що ви йому сказали?

Патер коротко розповів мужикам свою розмову з жидом.

— Ну, так і є,— сказав Боровий,— з такої бесіди він мусив догадатись, що тут щось неспроста. Ніякі комісанти у нас по селах ніколи не їздять. Ще щастє ваше, що просто не завіз вас до станового.

— Але як же се? Що він міг підозрівати? — скрикнув патер і почув, як йому попід груди зробилось гаряче, а поза плечима мов морозом потягло.

— Що міг підозрівати, то лихий його знає, але я те тілько знаю, що, лишивши вас, він ночував в нашім селі в шинку, а вчора рано жиди з ним разом їздили до станового. Того й ждати, що сеї ночі всі дороги жандармами та десятськими обставлять.

Патер стояв мов у воду опущений.

— Ну, чень-то воно так зле не буде,— зачав потішати присяжний, що привів патера, але не вспів докінчити своєї бесіди, коли на полі від села показався якийсь парубок на коні. Він гнав конем щосили, але бідна худобина, стригнучи в розмоченій ріллі по коліна, засапана і спінена, очевидно, остатніх сил добувала, щоб хоч в десятій частині вдоволити вимагання їздця.

— Сховайтесь, єгомость! — крикнули оба мужики, побачивши їздця.

Патер, тремтячий і блідий, схилився і шмигнув у ліс. Мужики стали коло воза і спокійно дожидали, хто се такий їде. Швидко пізнали, що їздець — свій чоловік, але по його тривожнім лиці могли догадуватися, що везе не найкращі якісь вісті.

— Ну, богу дякувати, що я ще застав вас,— просапав він, ставши на місці і злізаючи з коня.— Але то їзда була, нехай бог боронить.

— Ну, та що там такого? За чим тебе вислали?

— Та що би такого,— погано, та й годі! Становий приїхав, питає: "Де ви того бунтівника поділи, що тут був?" Старшину вже в пута закували, але він ні до чого не признається.

— А що ж каже?

— "А каже, був у мене якийсь панок, переночував та й пішов дальше",— на тім і затявся. Становий лютий такий, що крий боже, а посіпаків цілу хмару з собою навів. Так ото я гнав сюди, щоб сповістити вас, що ні до якого села вам і показуватися з єгомостем не можна,— всі дороги будуть обставлені, а завтра, може, й облаву зроблять по лісах.

Патер Гаудентій в поблизьких корчах чув усі ті слова і, хоч небагато розумів "мужицького" говору, то все-таки одно було йому ясно — що тут йому доведеться пропадати. Ота величезна, самодержавна і шизматицька Росія, котру він досі знав тільки з оповідань, а представляв собі як якогось тисячоголового дракона, готовилась тепер вхопити його в свої могучі лапи, здавити і зім’яти, як пилину, закинути десь у бездонну пропасть, у глуху темряву, до котрої не доходить ані промінчик світла, відки не долетить на світ ані один зойк катованої жертви. Пропасти! Пропасти! Не то що не зробивши, але навіть не зачавши великого діла! Пропасти за те одне, що посмів ти ступити на таку закляту землю, що посмів простягнути руки против могучого колоса! — Такі думки шибали в голові патера, і смертельна судорога потрясла цілим його тілом.

Тим часом мужики стояли коло воза і стиха над чимось радили. Вже густий сумерк наляг на поле, і в тім сумерку їх постаті в грубих кожухах, в пелехатих шапках на головах видавались якимись зловіщими, дикими.

"Над чим вони радять? — думав патер. — Чи не думають вони для врятування себе самих видати мене в руки станового?" І він наперед уже почав обурюватись на підлоту тих варварських людей, на їх трусливість і низькі думки. Але поки ще зміг достаточно вглибитись в своє праведне обурення, присяжний кликнув його, щоб наблизився до них.

— Ну, єгомость,— сказав він рішуче,— в злу пору ви вибрались до нас, дальше вам їхати годі.

Патер стояв і вдивлювався пильно в темну далечінь, не кажучи ані слова, а тільки думаючи собі: "Ну, ну, зачинай, відки хочеш, а я знаю, голубчику, до чого ти дійдеш!"

— І тут вам лишатись годі: не нині, то завтра попадете в руки посіпаків.

— Так що ж робити? — спитав безнадійно патер.

— Вертати назад за границю.

— За гра-ни-цю? — процідив зачудуваний патер. — Хіба ж се так легко?

— Не легко, але можна. Ми знаємо лісові стежки, спробуємо перевезти вас.

— Ви?

— Ну, та вже ж що ми, а не ангели небесні. Ми вже порадились: Боровий повезе вас.

— Ну, а гранична сторожа?

— Мусимо прошмигнути.

— Ну, а як тут за вами шукатимуть?

— У мене дома вже знатимуть, що сказати.

— Ну, а як зловлять по дорозі?

— Га, то пропадемо. Раз мати родила.

Аж тепер патер бодай трохи порозумів, над чим радили мужики; порозумів, які глупі, низькі і підлі були його підозріння, як твердо і безповоротно готові були ті люди рішитись на таке діло, за котре заплати не могли ждати ніякої, але в котрім могли стратити все, що тільки для чоловіка є найдорожче на світі. Перший раз глянув він на тих простих варварів не тільки з подивом, але і з глибоким поважанням.

— Ну, не пора гаятись, — сказав Боровий. — Сідайте, єгомость! Хоч то ніч довга, та я боюсь, щоб по півночі не зробилось місячно,— те для нас була би просто загибіль. Треба спішитись.

Коротке, але щире було прощання патера Гаудентія з присяжним. Забуваючи про всі різниці стану, звання і освіти, патер щиро поцілувався з мужиком, як був би поцілувався з рідним братом; забув навіть поблагословити його, так цілковито в тій хвилі переважив в нім чоловік над священиком. Відтак сів на візок, закутався, за порадою Борового, в грубу, брудну плахту, що була на возі,— Боровий сів також, взяв віжки і батіг до рук, і вони швидко поїхали вузенькою доріжкою попід ліс в противний бік від села, мов потонули в темній, непевній і необмеженій далечині.

X

Тихо, похнюпившись, сидів патер Гаудентій на візку, встромивши ноги в солому і час від часу здригаючи від холоду. Тихо, понуро було і в його голові, в його серці; утома взяла верх; думки, мов промоклі пташки в сльоту, кулились і безсильно падали додолу; одне бажання пересилювало всі інші: коли б швидше дохопитись спокійного, безпечного, теплого кутика! І візник не мав охоти до розмови, — та й не до розмови, мабуть, було йому там, де треба було не двох, а чотирьох очей, щоб серед пітьми не змилити з дороги, не битої, а лісової, зрадливої, неїждженої доріжки. Зрештою і чотири візникові очі тут мало б на що здалися, особливо коли в'їхали в ліс, мов у темну, бездонну нору. Боровий, бачилось, і не силувався тепер поводити кіньми, а лишив їм волю; привична, мабуть, до такої їзди худоба, хоч звільна, але певно і обережно ступала наперед, і тільки час від часу стукнуло колесо о пеньок або пірнуло по саму маточину в глибокій вибоїні, даючи тим вправному візникові пізнати, що їдуть справді доріжкою, а не якою-небудь лісовою прогалиною.

Перший раз на свойому віку находився патер в такім великім лісі і то ще серед таких незвичайних обставин. Не диво затим, що ввесь той фантастичний чар, уся могуча лісова гармонія безконечною хвилею вдарила на його душу. Вогкий лісовий холод, позбавлений тої різкості, що на вільнім полі, освіжив його, розширяв віддих і прискорював биття серця. Широко отворені очі сквапно ловили найменший відблиск світла, сверлували густу пітьму під коронами столітніх сосон та шибали долі їх могучими пнями, що бовваніли, мов безконечний ряд уоружених і готових до походу велетнів. Гой! Гукнула десь далеко сова, застогнав протяжним, безконечним стогоном вітер між вершками дерев, і якась дивна, неописана туга налягла на патерове серце. "Куди се я тягнуся? За чим? В якій цілі? Для чиєї користі?" Суха гілка, стручена вітром з дерева, хруснула під колесом. "Отсе й моя доля,— думав патер,— та тільки де те зелене могуче дерево, при котрім я виріс, від котрого мене відірвано? Нема його, а може й є, та я його не знаю. Суха гілка, кидана з одного кінця світу на другий, поки яке колесо не роз'їде та не переломить її". Уява його мимоволі перлась вгору, понад се море вогкого холоду і густої тіні, під темний небозвід. Чорні пні дерев росли-

вистрілювали в якихось безмірно високих колосів, темних, невдержимих, що головами сягали аж до неба, а своїми чорними сутанами закривали місяць і зорі. Ось вони ушикувались вряд,в півколесо і тихо, мов хмара, пливуть на схід, на північ. їх стопи підривають грунт, мов повінь; їх руки сіють якесь сім’я, що убезвладнює всякий опір, а їх голови — ні, у них нема голів, тільки капелюхи на плечах,—у них у всіх одна голова, колосальна, висока, сіяюча якимсь неземним блиском, а з тої голови безконечним роєм рояться темні замисли, прокляття і благословенства, інтриги і геройства, — і летять, мов чорні блискавки, на всі кінці світу, і новою силою наповняють страшні легіони, женуть і кермують їх, мов вітер хмару, далі, далі, далі, а куди? До якої цілі?

— Ad majorem Dei gloriam!* — застогнав вітер понад лісом, зашептали хитаючись сосни, заскиглила нічна птиця.

"Так, се ми! — думалось патерові. — Се ecclesia militans"!* І груди його розширились, піднялась голова в гордім почутті, що і він частина тої сили, котрій ніщо, ніщо на світі не може опертися.

Але що се за нові дива снує перед ним невгомонна фантазія? Здається йому, що знизу, з землі виростають якісь нові лицарі, страшні, невловимі. Мов бульки на воді в сльоту, мов блискавки на небі в тучу, прориваються вони то тут, то там, проскакують несподівано, мов метеори, і кидаються в легіони темних велетнів, мов виpуючі гранати. Затупали об землю темні легіони; стократ сильніше загриміли зверху слова анафем і проклять, але страшних, грохітливих бомб чимраз більше і більше. Куди оком скине, всюди земля нагороїжилась якимись блискучими, острими кільцями: се вершки шоломів підростаючого нового лицарства. Застогнали в один голос темні легіони; від краю до краю, від моря до моря понісся їх стогін, а нове залізне лицарство росте й росте з-під землі, звільна, сутяжно, але ненастанно. Вже голови виринули, могучі плечі одно в одно підносяться, заковані в непробиті панцирі. Глухо гуде земля і стогне, плодячи таке плем’я; мабуть, не стогнала так, зрощаючи такий сам овоч із Кадмових гадючих зубів.

Тисячі лиць вороже насторожились на патера, тисячі очей стрілами впились в нього,— ось і тисячі рук, незлічимі, як конарі в лісі, грізно підносяться против нього, придавлюють його одною безмірною ватагою своєї погрози, і з тисячних уст роздається оглушаючий грім:

— Не твоя побіда! Ratio vincit*.

— Sanctus! Sanctus! Sanctus!* — скрикує патер і прокидається .— Але грохіт грому таки ще гуде в його ушах. Що се? Де поділась темна фігура візника, що копичкою торчала перед ним на возі? Нема візника, а прецінь коні летять як скажені, і придушений голос мов з-під землі стогне: "Вйо! Вйо!" Що се такого? Патер протирає очі, щоб ліпше розглянутись, коли втім тут же з-за сосни, майже над самим його ухом роздається страшенний — не крик, а рев:

— Стій!

— Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus!* — пробелькотав патер, зовсім завмерши і не пануючи над своїми устами.

— Вйо! Вйо! — сичав придавлений голос зісподу — І, добуваючи остатніх сил, рванулись коні наперед і помчали яко вихор. Хвиля була грізна.

— Ниць! Ниць! — сичав той самий голос до патера, але сей, оголомшений страхом і несподіванкою, ані , не чув, ані не розумів тої перестороги. Та в одній хвилі він порозумів її. Тут же обіч нього блиснуло залізо, загуділо щось у повітрі з страшенним розмахом, і важка кольба солдатського ружжя, мов грім, упала йому на плечі. Якби трохи вище, була б розбила йому голову. Удар був так сильний, що патер, як перевернений сніп, без голосу, без стогону, впав з сидження і тицьнув лицем у солому,— але й солдат, потручений осею, перевернувся і впав у болото. Се був рятунок наших їздців. Одна мінута, і вони були за границею, правда, не в цілковитім ще безпеченстві, бо стійкові гналися

ще за ними добрий кусень і навіть стріляли,— та все-таки догонити їх не могли.

Коли від'їхали з півмилі від границі і виїхали з лісу на вільне поле, перший піднявся Боровий, котрий, почувши здалека хрускіт галуззя на границі, приляг був у возі.

— Єгомость, га, єгомость! — почав він, торкаючи патера. Замість відповіді патер тільки застогнав.

— Що вам, єгомость? — допитував мужик.— Вставайте, вже безпечно!

— Ох,— стогнав патер,— мені вже все одно!

— Нехай бог боронить! — скрикнув Боровий. — Хіба вас ранили?

— Не ранили, а вбили...

— Убили! Господи! Певно, куля! Де вас болить?

— Ох, мабуть, не куля! — зойкав патер, пробуючи піднестись. — Ох, ох, ох!.. Усі кості в крижах переламані, кров обілляла ціле лице!

— Боже мій, боже мій!— скрикнув Боровий. — От нещастє! А я ж вам кричав: ниць припадьте, ниць! Коли б хоч ніч видніша була, а то пітьма, хоч око вийми! Але не бійтеся, швидко до села доїдемо.

— Ох, мабуть, пізно буде,— стогнав патер,— кров уся стече!

І, стогнучи, він знов упав у солому. Боровий, недовго думаючи, затяв коні і погнав до близького села, просто до руського панотця.

Вже було над раном, коли доїхали, а розвиднятись почало, коли в попівстві добудились служниці. Патер, на диво собі самому, не то що не вмер до того часу, але, огрівшися в соломі, почув навіть, що йому якось легше робиться і біль в крижах менше докучає. Тільки кров плила.

"Певно, смерть наближається,— думав він. — Пишуть в книжках, що як кров з чоловіка стече, то так йому легко робиться".

Насилу розбудили в попівстві декого з челяді; в кухні показалось світло, слуга вийшов з ліхтарнею на подвір’я.

— Який тут лихий добивається та спати не дає? — крикнув він.

— Мовчи,— крикнув в одвіт йому Боровий. — Тут у мене на возі єгомость умирає,— поможи занести до хати, рятунок дати.

— Що за єгомость? Який єгомость? — питав слуга.

— Чи ти тут, Савко, пан? — озлився на нього Боровий. — Не твоє діло питати! Бери!

Легенько, попід руки звели патера з візка і запровадили до кухні. Тимчасом і панотець збудився і ждав їх у кухні. Страшний вид показався йому. Патер Гаудентій в брудній хлопській плахті, обтиканий стеблами соломи, з лицем, заваляним кров’ю, ішов постогнуючи. Панотець аж в долоні сплеснув, побачивши його.

— Води! Води! — крикнув він, і тут же вродилась вода. З патера зняли плахту, обмили його лице, причім, на велику його радість і немалий встид, показалося, що кров текла йому не з рота, а з носа, в котрий йому залізло кілька стебелин соломи в тій хвилі, коли під ударом жандармської кольби падав на лице.

Отак скінчилася та перша нещаслива місія патера Гаудентія на Підлясся. Відправивши з подякою Борового і забавивши кілька день в теплій, гостинній хаті панотця, патер поїхав до Тернополя, де в конвенті свого закону зробив справоздання з своєї місії і вислав до Рима, ждучи відтам дальших приказів.

———————————

* Мамо, а я ринку вилижу! (польськ., мазурський діалект) — Ред.

* А не підеш ти, байстрюку! Бо тобі пан біскуп шкуру вилиже! (польськ.) — Ред.

* Як думаєш, довго ще Йонтек протягне? (польськ.) — Ред.

* Де там довго! Чуєш, вже харчить (польськ.).— Ред.

* Ну, то хай діється божа воляі (польськ.) — Ред.

* Чоловіче, а ти що хочеш робити? (польськ.) — Ред.

* Мовчи, бабо! (польськ.) — Ред.

* Ну, давай його сюди! (польськ.) — Ред.

* Бійся бога, що хочеш робити? (польськ.) — Ред.

* Ти дурна. Адже ж він і так не буде жити! (польськ.) — Ред,

* Іди сюди, Йонтек! (польськ.) — Ред.

* Візьми миску і потримай під горлом,— крові шкода! (польськ.) — Ред.

* Коли нас бог і люди покинули, то мусимо собі самі раду давати (польськ.).— Ред.

* Історичне.

* Товариства поширення віри (лат.).— Ред.

* Зле живемо, паничу (польськ.).— Ред.

* Бо те, що піп робить, це ж не може бути важливе! (польськ.)— Ред.

* Ми ж тепер польської релігії, то й мусимо говорити по-польськи (польськ).— Ред.

* Не хочемо ані руської релігії, ані руської мови (польськ.).— Ред.

* Тимчасово (лат.). — Ред.

* Оповідання Франковського списане мною з його власних уст 1881 р.

* О, сто чортів! (польськ.) — Ред.

* Слава Ісусу Христу! (польськ.) — Ред.

* Слава навіки, амінь! (польськ.) — Ред.

* Слава богові! (польськ.) — Ред.

* Для більшої слави бога! (лат.) — Ред.

* Воююча церква! (лат.) — Ред.

* Розум перемагає (лат.).— Ред.

* Свят, свят, святі (лат.) — Ред.

* Слава Ісусу Христу! (польськ.) — Ред.